

PHOENIX

H
O
E
N
I
X

EX
OR
I
E
N
T
E

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Drs. D.L. Noordhof, Fuutstraat 12, 3815 JP Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Dr. W. Waal, Allard Piersonstraat 7 ¹ , 1053 ZX Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. Drs. E.J.J.E. de Ruiter, Landgraafstraat 88, 6845 ED Arnhem
DORDRECHT	Dhr. R.C. Jutten, Andromedaring 10, 3328 HB Dordrecht
EINDHOVEN	D.A. Rabbinowitsch, Bessenvlinderstraat 163, 5641 ED Eindhoven
's-GRAVENHAGE	Mevr. W. de Vlieger-Moll, van der Woertstraat 27, 2597 PJ Den Haag
GRONINGEN	Mevr. Drs. L.M. Velt, Spoorsingel 176, 7741 JD Coevorden
HAARLEM	Mevr. M.L. Kelderhuis-de Jong, Jan Gijzenkade 165, 2025 BE Haarlem
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. dr. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEEWARDEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Lytse Buorren 14-16, 9088 AJ Wirdum
LEIDEN	Drs. T.J.H. Krispijn, De Sitterlaan 114, 2313 TS Leiden
MAASTRICHT	Dhr. en Mevr. Opdenakker-Cuypers, Bellefroidlunet 5/F, 6221 KS Maastricht
ROTTERDAM	Mw. L. Peeters, Helmbloem 10, 3068 AC Rotterdam
TWENTE	Mevr. J.B.C. Bloemen, Schiltstraat 7, 7631 BR Ootmarsum
UTRECHT	Dr. P.S.F. van Keulen, Kennedylaan 36, 3844 BD Harderwijk
ZUTPHEN	Mevr. F.N.Th. Groenewoud, Rustoordlaan 23, 7211 AV Eefde
BELGIË	Dr. T. Boiy, Onderzoekseenheid Nabije Oosten Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel. 071-5272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: Assyrisch cilinderzegel, Tell Sabi Abyad.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Tekst van het 10^e uur van de nacht. De tekst is in retrograde schrift, gekopieerd beginnend vanaf het eind. Graf van Ramose in Sheik 'Abd el-Qurna. (Zie het artikel van Cristian Greco in dit nummer.)

INHOUD

Van de redactie	63
Personalia Orientalia	63
Het vergeten graf van Ramose in Sheik 'Abd el-QurnaCHRISTIAN GRECO	65
Jakhals en Cobra	MATHIEU HEERMA VAN VOSS 79
Nieuwe Nederlandse opgravingen in Irak.	DIEDERIK J.W. MEIJER 83
Naar een ontcijfering van het Meroïtisch	LAURAN TOORIANS 92

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, N. GROOT, O. NIEUWENHUYSE, W. WAAL.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 30.00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 15.00. Hiervoor ontvangen de leden *Phaenix*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: EOL@let.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van *Phaenix*.

Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Drs. W. HOVESTREYDT (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIJN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingenlijst); Prof. dr. A. SCHOORS (België); Mw. dr. W. WAAL (redactie *Phoenix*).

Dr. T. BOIJ, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

In Phoenix 56.3 komt het oude Egypte uitgebreid aan bod: allereerst geeft Christian Greco een nieuwe interpretatie van de teksten van het graf van Ramose, een hoge ambtenaar tijdens de 25^e dynastie. Mathieu Heerma van Voss staat vervolgens kort stil bij enkele sculpturen uit de tijd van Amenhotep III. Laurant Toorians belicht de doorbraak in de ontcijfering van de oudste geschreven taal van 'Zwart Afrika', het Meroïtisch, dat een lid van de Noordoost-Soedaanse taalgroep blijkt te zijn. Tot slot neemt Diederik Meijer ons mee naar het Koerdische deel van Irak, waar recentelijk een Nederlandse opgraving van start is gegaan.

PERSONALIA ORIENTALIA

Op 4 november 2010 promoveerde Bram Jagersma *cum laude* op zijn proefschrift *A Descriptive grammar of Sumerian* aan de Universiteit Leiden. Promotor was professor dr. Frits Kortlandt. In zijn dissertatie geeft Jagersma een uitgebreide beschrijving van de grammatica van de Sumerische taal, die veel nieuwe inzichten bevat. Het Sumerisch werd in het zuiden van Irak gesproken tot ongeveer 2000 v. Chr., toen het door het Akkadisch verdrongen werd uit het dagelijks leven. In de cultus en als schrijftaal van geleerden is het echter nog bijna tweeduizend jaar langer blijven bestaan, niet alleen in Zuid-Irak, maar ook in de rest van het oude Mesopotamië en elders in het oude Nabije Oosten. Het Sumerisch is een geïsoleerde taal die niet verwant is aan enige andere bekende taal, hetgeen (in combinatie met de beperkingen van het spijkerschrift) een reconstructie van het klanksysteem lastig maakt. Toch weet Jagersma aan de hand van een grondige analyse van de spelling en van leenwoorden in en uit andere talen hier meer inzicht in te krijgen. Het proefschrift is gepubliceerd op internet (<http://hdl.handle.net/1887/16107>). Een herziene uitgave in boekvorm is gepland voor 2012 bij Oxford University Press.

HET VERGETEN GRAF VAN RAMOSE IN SHEIK 'ABD EL-QURNA (TT 132)

CHRISTIAN GRECO

Het graf van Ramose in Sheik 'Abd el-Qurna behoort tot de zogenaamde ambtenarengraven op de westelijke oever van het huidige Luxor, het vroegere Thebe. In de wetenschappelijke literatuur is weinig aandacht besteed aan dit graf, waarvan met name de teksten op het plafond als corrupt en dus van weinig waarde werden gezien. In dit artikel zal met behulp van bestaande literatuur over het graf en met eigen onderzoek van de auteur een beeld geschetst worden van de iconografie en de teksten van dit graf, die interessanter blijken te zijn dan verwacht.

Het graf van Ramose in de wetenschappelijke literatuur

Ramose was een hoge ambtenaar ten tijde van de 25ste dynastie. Zijn belangrijkste titel was 'schatbewaarder van farao Taharqa', zoals te lezen valt op zijn grafkegels, waarvan exemplaren in verschillende Egyptische collecties, waaronder het Egyptisch Museum in Berlijn en het Petrie Museum in Londen, bewaard worden (Afb. 1).¹ Zijn graf is echter nauwelijks gedocumenteerd in de wetenschappelijke literatuur.

Afb. 1: Stempel op de grafkegels van Ramose. Naar: Davies/Macadam 1957, Nr. 3.

¹ Davies/Macadam 1957, nr. 3.

Een van de eerste beschrijvingen is te vinden in de *Denkmäler* van Richard Lepsius,² uitgegeven vanaf 1849. In deze publicatie beschrijft Lepsius kort het graf van Ramose, TT 132, waarbij hij echter niet de teksten van het plafond kopieerde, die van het Boek van de Dag en het Boek van de Nacht, omdat hij deze als te corrupt beschouwde. De Duitse geleerde nam wel gedeeltes van de tekst op die op de noordelijke muur geschreven waren, waar de naam van de moeder van Ramose zichtbaar was: '(wie) de meesteres van het huis *ts-mht-pr* (Tjesmehypter) baarde'. Dezelfde tekst is aanwezig op de westelijke muur, waar de naam van de moeder als *ts-mhṯt-pr* is weergegeven. Lepsius gaf geen verdere beschrijving van de westelijke muur maar beschreef wel in het kort de oostelijke muur. Hiervan zegt hij dat het versierd was met een afbeelding van farao Taharqa.

Hoewel Lepsius de teksten op het plafond niet kopieerde, heeft de Duitse geleerde het plafond zelf wel beschreven en vermeldde hierbij dat er 14 goden waren afgebeeld, waarvan hij de namen overnam in zijn boek. Daarnaast beschreef hij de aanwezigheid van de twaalf uur-godinnen van de dag en de twaalf van de nacht, van wie hij ook de namen overnam. Hij merkte op dat het verschil tussen dag en nacht kon worden gezien door het feit dat de godinnen van de dag afgebeeld waren met een zonneschijf boven hun hoofd, en die van de nacht met een ster. In het eerste register van het plafond merkte Lepsius de aanwezigheid van het konvooi van de zonnegod op, maar hij gaf geen beschrijving of tekening van de zonneparken. De enige tekst van de grafkamer die werd gepubliceerd in de *Denkmäler* is de centrale kolom, die het plafond verdeelt in twee delen.

Verder onderzoek en kleinschalige opgravingen van het graf van Ramose vonden plaats in de eerste helft van de twintigste eeuw. In de jaren '30 werden verschillende restauraties uitgevoerd: het toevoegen van een cementen vloer in kamer 4 en van een ijzeren trap die naar de grafkamer leidt.³

In 1942 publiceerde Alexandre Piankoff de tekst van het Boek van de Dag afgebeeld op het zuidelijke deel van het plafond.⁴ Zijn publicatie is filologisch correct, maar bij het kopiëren van de hiërogliefen gaf hij niet het retrograde schrift weer, dat wil zeggen de manier waarop de hiërogliefen zijn afgebeeld in het graf. Ook maakte hij geen facsimile van de tekst.

Voor interpretatieve doeleinden is het erg belangrijk om rekening te houden met het feit dat we in het graf te maken hebben met een tekst geschreven in retrograde schrift, zoals later in dit artikel zal blijken. Het is

² Lepsius 1900, 284-285.

³ Eigner 1984, 43.

⁴ Piankoff 1942, 151-158.

opmerkelijk dat Piankoff geen aandacht heeft gehad voor de iconografie en heeft verzuimd het deel van de nachtelijke reis van de zon, tot nu toe slecht gedocumenteerd en niet opgenomen in de editie van het Boek van de Nacht, te kopiëren.

In 1951-1952 en 1952-1953 heeft M. A. Stoppelaëre kleinschalige opgravingen en schoonmaakactiviteiten uitgevoerd bij het graf van Ramose.⁵ Hierbij ontdekte hij de resten van de bovenbouw van het graf, bestaand uit een ommuring van kleitichels. In de externe bovenbouw onderscheidde Stoppelaëre twee bouwfases. De oudste bouwfase is de ommuring aan de achterkant van het graf net boven de grafkamer. Het voorste deel bestond uit een tichelstenen pyloon, de binnenplaats is volgens Stoppelaëre van recenter datum. De Belgische geleerde merkte de eigenaardigheid op dat twee trappen naar de ondergrondse kamers van het graf van Ramose leidden. Hij beschreef de grafkamer en wees op de aanwezigheid van levendige kleuren op een witte achtergrond. In het studieseizoen 1952-1953 legde Stoppelaëre de hele bovenbouw bloot. Hij verzamelde een fotografische en epigrafische documentatie van het hele graf.

In 1960 publiceerden Bertha Porter en Rosalind Moss een kaart van de grafkamer met een beschrijving van de iconografische decoratie.⁶ De westelijke muur wordt beschreven, waar op het timpaan Isis wordt voorgesteld als een slang, en waar behalve Wepwawet ook Horus wordt getoond terwijl hij de *dd*-pijler optilt. Porter en Moss geven vervolgens een korte beschrijving van de zuidelijke en noordelijke wand met de uurgodinnen en van het lage register met demonen. Ook wordt de oostelijke muur met de afbeelding van het ontwaken van Osiris op zijn bed beschreven. Net als in eerdere literatuur wordt slechts een melding gemaakt van de aanwezigheid van het Boek van de Dag en het Boek van de Nacht op het plafond zonder verdere details en geven Porter en Moss alleen een korte beschrijving van de goddelijke barken.

Dieter Eigner beschreef de architectonische kenmerken van het graf volgens de door hem ontwikkelde typologie.⁷ Het graf vertoont de typische structuur van de axiale Koesjitische graven. De zogenaamde *Lichthof* wordt gereduceerd tot een kleine vierkante schacht. De uit de rots gesneden ruimtes verschillen van de het standaard-type graf uit de Late Periode. Wand en plafonds zijn gepolijst, maar niet verder bewerkt en gedecoreerd. Alleen de grafkamer is voorzien van geschilderde decoratie op een gipslaag.

⁵ Leclant 1951-1952, 82-105 en 1952-1953, 64-79.

⁶ Porter & Moss 1960, 238 en 247.

⁷ Eigner 1984, 135 pl. 10.

Iconografische schema van de grafkamer

Het studieseizoen 2006 eind januari, begin februari, werd door de auteur aangegrepen om alle ontbrekende informatie, nodig voor het bestuderen van de iconografie van het graf van Ramose, te verzamelen. Gedurende drie weken was het mogelijk om een fotografisch overzicht van de grafkamer te maken.

De complexe iconografie van het graf diende om een aantal essentiële gebeurtenissen voor de wedergeboorte van de overledene te garanderen: zijn bescherming tijdens de nacht, zijn ontwaken om aan het nieuwe leven te beginnen in het heiligdom, zijn opstijgen naar de hemel en zijn reizen met de zonnegod. In de eerste twee registers van de zuidelijke, westelijke en noordelijke muren zijn twee rijen van demonen te zien, met in het laagste register *pr-nw* heiligdommen. Helaas is alleen het bovenste deel van het reliëf met deze 'kapellen', heiligdommen met demonen, bewaard gebleven, waardoor de namen verloren zijn gegaan.

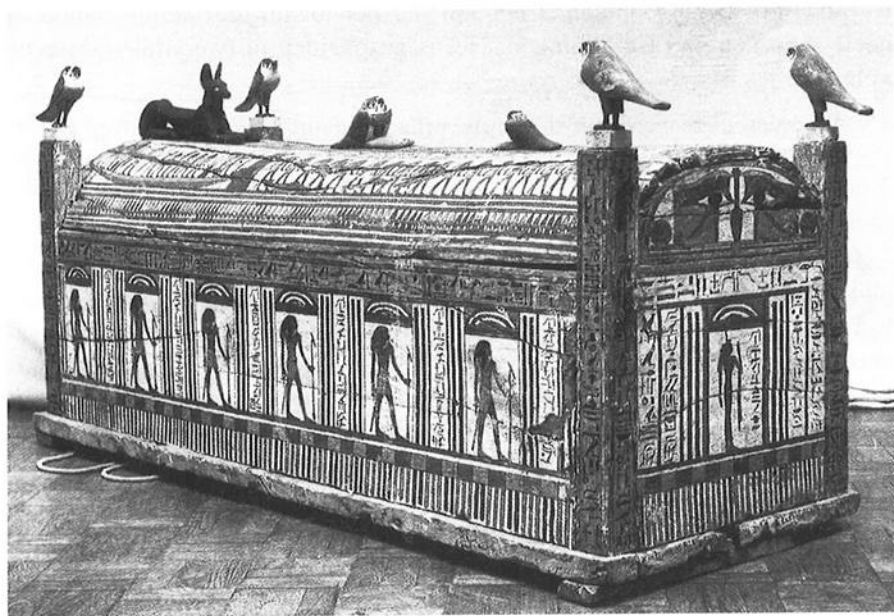
In het tweede register zijn er andere demonen zichtbaar, afgebeeld zittend maar niet in een schrijn. Dit register is helaas zeer geërodeerd en slechts een paar figuren zijn bewaard gebleven. Deze demonen, vaak afgebeeld met het hoofd van een dier, houden messen in hun handen. Elk figuur was oorspronkelijk vergezeld van een tekst, die bijna volledig verloren is gegaan. Een eerste iconografische parallel van de afgebeelde demonen kan worden gevonden in de vignetten van Dodenboek 144-146. De theologische functie van de demonen in het graf van Ramose is echter ingewikkelder. Om hun rol in de grafkamer te begrijpen moet rekening gehouden worden met de afgebeelde scène op de westelijke muur. Helaas is deze voorstelling beschadigd en is een groot deel van het pleister ingestort, maar het gezicht van Osiris liggend op een bed is niettemin nog steeds zichtbaar. Een tweede interessante parallel kan worden gevonden in de grafkamer van Mutirdis, waar de koning van de onderwereld *w3s* en '*nḥ*' ontvangt van Horus en een aantal beschermende goden aanwezig zijn.⁸ De rijen van demonen die rondom de grafkamer van TT 132 afgebeeld zijn, moeten in een strikt verband met deze Osirische context geplaatst worden. Zij zijn niet alleen bewakers van de poorten, maar nemen deel aan het mummificatieproces en aan de dodenwake.

Om de religieuze iconografie volledig te begrijpen, is het noodzakelijk om de zogenaamde *krsw* sarcofagen van de 25ste en 26ste dynastie te analyseren (Afb. 2). In de tweede helft van de 8e eeuw v. Chr. werden buitenste

⁸ Assmann 1977, 90-92.

lijkkisten van rechthoekige vorm ingevoerd. Deze grepen terug op een model uit het Oude en het Middenrijk. Het deksel is gewelfd en op elke hoek staat een houten zuil, vierkant in doorsnede. Vier valken waren een standaard onderdeel van de decoratie van de kistdeksel. Deze kisten hebben hun vorm overgenomen van de heiligdommen van de god Osiris. De kisten gemaakt na het Nieuwe Rijk zijn een belangrijke bron voor het bestuderen van funeraire gewoontes. Er zijn goden afgebeeld op de zijkan-ten van de kisten, die vaak worden geïdentificeerd als de goden van de nachtelijke dodenwake die plaatsvond vóór de begrafenis, toen Osiris' lijk moest worden verdedigd tegen de macht van Seth. De gewelfde bovenkant van de kist roept het idee van de hemel op, zoals de geschilderde afbeeldingen van de zonnepark op dit oppervlak aangeven. De complexe iconografie van deze kisten dient om een aantal essentiële gebeurtenissen voor de wedergeboorte van de overledene te garanderen: zijn bescherming tijdens de dodenwake, zijn herrijzenis in het heiligdom, zijn hemelvaart, en zijn reis met de zonnegod langs het hemelgewelf.

Aangezien de meerderheid van de *krsw*-kisten in ongedecoreerde grafkamers gevonden zijn, bevatten zij de noodzakelijke religieuze teksten en

Afb. 2: *Sarcofaag van het zgn. krsw-type*. Dit geheel complete exemplaar van Djedthotefanch in het Ashmolean Museum, Oxford (1895.153) dateert uit de 26^e dynastie. Uit: M.J. Raven, *Mummies onder het mes* (Amsterdam 1993), 45 afb. 62.

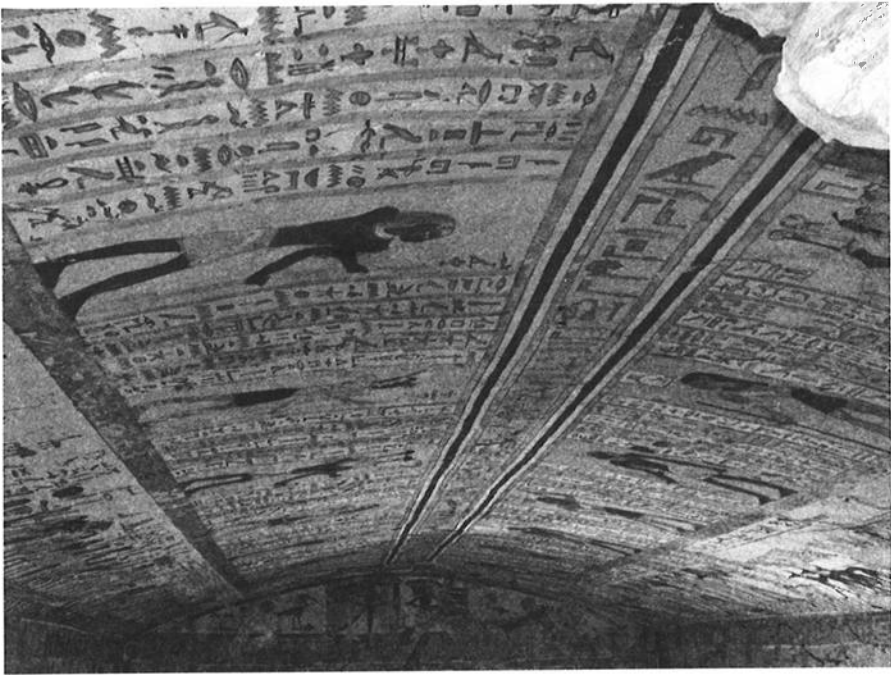
afbeeldingen die anders op de wanden van het graf getoond werden. De relatie met de graven van hoge ambtenaren van de 25ste en 26ste dynastie is sterk: dezelfde iconografische elementen die zichtbaar zijn op de buitenkant van de *krsw*-sarcophagen werden aangebracht op de wanden van deze grafkamers. Zo zijn op de oostelijke wand van het graf van Ramose Wepwawet en Horus afgebeeld, op het timpaan boven de binnendeur is Isis voorgesteld als een slang. Op de westelijke wand, boven de scene van Osiris' herrijzenis, is er de gebruikelijke hiëroglifische compositie van twee *wḏt*-ogen naast een centraal *nfr*-teken, dat — ook al is de exacte betekenis niet helemaal duidelijk — symbolisch geassocieerd wordt met het westen. Het woord *nfr.t* kan in feite gebruikt worden om de verblijfplaats van de zon, Osiris, de overledene in de hemel of in het hiernamaals te omschrijven. Eens te meer is de analyse van de *krsw*-kisten belangrijk in de interpretatie van deze scene, die vaak wordt afgebeeld op de korte zijpanelen van de kistdeksels.

Iconografisch schema van het plafond

De decoratie van het gewelfde plafond van het graf van Ramose (Afb. 3) is van groot belang, ondanks het feit dat het tot nu toe weinig aandacht heeft gekregen van Egyptologen. Het is gescheiden in twee delen door de volgende tekst:

Woorden te zeggen door de Osiris, prins, bestuurder, groot schrijver van de koning, bekend bij de koning, die hem werkelijk lief heeft, Ramose, waar van stem. Uw moeder Noet is boven u uitgestrekt als degene wier naam is 'Zij die de hemel verdeelt'. Zij zorgt ervoor dat u bestaat als een god zonder vijanden.

Deze tekst is van essentieel belang om het iconografische schema van het plafond van Ramose's grafkamer te begrijpen. De compositie van het Boek van de Dag en van de Nacht wordt begeleid in de Ramessidische koningsgraven door de voorstelling van de godin Noet, afgebeeld als een lange uitgerekte naakte vrouw die met haar armen en benen de voorstelling afbakt. De reis van de zonnegod vindt plaats in haar lichaam. Daar waar het Boek van de Dag en van de Nacht zijn geschilderd op het plafond van de koninklijke grafkamers (Ramses VI en Ramses IX) zijn twee voorstellingen van Noet afgebeeld, met de rug tegen elkaar. Op deze manier is de eeuwige cyclische reis van de zonnegod weergegeven. Boven de aarde, zo stelde men zich voor, bevond zich het uitspannel van het hemelgewelf, als een gigantisch toneel voor met name de zonnegod Re die er overdag in zijn bark overheen voer tot hij 's avonds aan de westelijke horizon weer afdaalde naar de onder-

Afb. 3: Het gewelfde plafond van de grafkamer van Ramose.

wereld. Van daaruit voer hij dan 's nachts weer terug naar het oosten, waar hij 's morgens opnieuw aan de oostelijk horizon verscheen. Men stelde zich de hemel voor, zoals boven vermeld is, als de hemelgodin Noet die zich boog over de aarde: haar handen en voeten raakte het aardoppervlak en kwamen dus overeen met de vier hemelpilaren, terwijl het lichaam van de godin het hemelgewelf vormde. Daar trok de zonnegod zijn baan, daar ging de maan op en onder, daar verschenen de sterren. 's Avonds slikte Noet de zon in, om hem op de ochtend van de volgende dag weer ter wereld te brengen nadat hij 's nachts door haar lichaam was getrokken. Op dezelfde manier doorkruisten overdag de sterren het lichaam van de hemelgodin. In de 18de dynastie wordt deze hemelse sfeer in de koningsgraven afgebeeld door middel van een vlak plafond met sterren, in de 19de dynastie heeft Seti I een grafkamer met een gewelfd plafond dat van een astronomische voorstelling is voorzien. In de 20^e dynastie worden deze decoraties vervangen door de hemelboeken (zoals het Boek van de Dag en het Boek van de Nacht), die als centraal motief de lang uitgerekte, dubbele figuur van Noet tonen.

Het gewelfde plafond van het graf van Ramose was kennelijk te klein om een voorstelling van de hemelgodin te plaatsen. Het plafond is daarom verdeeld in tweeën, door de bovengenoemde kolom tekst, die geïnterpreteerd kan worden als een wijziging van de gebruikelijke iconografische thema's.

De Boeken van de Dag en van de Nacht zijn op het plafond symmetrisch aangebracht. Aan elke zijde worden vijf kolommen tekst afgewisseld met een voorstelling van een god. Het Boek van de Nacht (Afb. 4) is op de noordelijke wand aangebracht, en het Boek van de Dag (Afb. 5) op de zuidelijke. Beide composities beginnen bij de oostelijke wand en eindigen bij de westelijke wand. De goden van het Boek van de Dag lopen in dezelfde richting als de goden van het Boek van de Nacht, van west naar oost. De personificaties van de uren zijn eveneens symmetrisch afgebeeld en zijn op beide muren gericht op het oosten (Afb. 6 en 7). De kunstenaar wilde blijkbaar vanuit esthetisch oogpunt een bepaalde symmetrie bereiken door de goden van de dag en van de nacht dezelfde oriëntatie te geven.

Naast het ontbreken van een afbeelding van de godin Noet en de oriëntatie van de goden van de dag en van de nacht, is er nog een andere eigenaardigheid in de decoratie van de grafkamer van TT 132, nl. de oriëntatie van het konvooi van de zonnegod. De barken van de dag reizen van west naar oost, zoals die van de nacht. Deze aparte oriëntatie zou er opnieuw op kunnen duiden dat de kunstenaar symmetrie heel belangrijk vond, zonder rekening te houden met de vier windrichtingen. Bovendien reist het konvooi van de zonnegod overdag richting de uitgang van het graf en 's nachts bereiken de barken het meest interne deel van de grafkamer. We kunnen veronderstellen dat de kunstenaar de grafkamer beschouwde als een microkosmos, waarin het verst naar binnen gelegen deel van de grafkamer geassocieerd kon worden met de nacht en de uitgang met dag.

Daarnaast is het interessant om stil te staan bij de oriëntatie van de tekst van het Boek van de Dag en van de Nacht. De hiërogliefen zijn geschreven in het zogenaamd retrograde schrift. In de koninklijke graven van het Nieuwe Rijk vinden we verschillende onderwereld-teksten in dit bijzondere schrift. In het normaal schrift zijn hiëroglifische tekens met een duidelijke herkenbare voor- en achterkant, met name menselijke en dierlijke figuren, altijd met de voorkant naar het begin van de tekst toegekeerd. Dit in tegenstelling tot het retrograde schrift, waar de hiërogliefen naar het einde van de tekst toegekeerd zijn.

Het hiëroglifische schrift is altijd meer dan alleen maar een schriftsysteem geweest. Het was nauw verwant aan de beeldende kunst en net als de kunst werd ook aan het schrift een religieuze of magische betekenis gehecht. Het retrograde schrift draagt bij aan de theologische betekenis van de

Afb. 4: De bark van het convoi van de zonnegod bij nacht.

Afb. 5: De bark van het convoi van de zonnegod bij dag.

Afb. 6: De godinnen die de uren van de nacht personifiëren.

Afb. 7: Personificaties van de uren van de dag.

Nieuwe Rijks Boeken van de Onderwereld. De teksten opgeschreven in dit schrift hebben inderdaad dezelfde oriëntatie als het konvooi van de zonnegod. De tekens zijn georiënteerd in dezelfde richting als de processie die zij beschrijven. Bovendien loopt de tekst zo gelijk aan de beweging van het konvooi. De tekst en de afbeeldingen van de compositie ontwikkelen zich in dezelfde richting en het geschreven gedeelte eindigt op hetzelfde punt als de afgebeelde reis van de zonnegod. Men had dit niet kunnen bereiken met het normale schrift, want als de schrijver gekozen had om de teksten en afbeeldingen van het konvooi vanuit hetzelfde punt te laten beginnen, zou de oriëntatie van de tekens tegenovergesteld zijn geweest ten opzichte van die van de bark van de zonnegod. Als hij daarentegen de tekens dezelfde richting als die van de processie van de zonnegod had willen geven, zou het begin van de tekst niet overeengekomen zijn met het begin van de afgebeelde reis van de zonnegod.

Het bijzondere van graf TT 132 is dat de tekens in het Boek van de Dag, geschreven in retrograde schrift, gericht zijn in een richting tegenovergesteld aan de richting van het konvooi van de zonnegod. De tekst begint daar waar de reis van de zonnegod eindigt. Men kan zich afvragen waarom de schrijver dan toch voor retrograde schrift heeft gekozen.

Cryptografie

In de Egyptologie wordt elk schrift dat van de gebruikelijke regels van de orthografie afwijkt en grote moeilijkheden in het lezen en interpreteren van een tekst veroorzaakt, beschouwd als cryptografisch.

In het graf van Ramose zijn zowel het Boek van de Dag als het Boek van de Nacht weergegeven in *enigmatisch schrift*. De teksten van de uren en de namen van de poorten zijn niet in de gebruikelijke woordvolgorde en daardoor moeilijk te interpreteren. De cryptische orthografie wijkt van die in het *Normalschrift* af. De determinatieven zijn daarnaast ongebruikelijk en de volgorde van de hiërogliefen binnen een woord is veranderd waardoor het lezen moeilijk wordt.

Een verklaring voor deze verplaatsingen kan gevonden worden in de manier waarop de tekst gekopieerd werd. De leesrichting van een tekst in retrograde schrift is tegenovergesteld ten opzichte van de gebruikelijke richting. We kunnen daarom aannemen dat de schrijver werkzaam in graf TT 132 geen kennis had van het retrograde schrift en dus deed wat hem logisch leek, namelijk het kopiëren van de tekst beginnend vanaf het einde.

Zoals eerder genoemd zijn in het retrograde schrift de hiërogliefen naar het einde van de tekst toegekeerd. De manier van kopiëren in het graf van Ramose, namelijk beginnend vanaf het einde, had goed kunnen werken als de schrijver op de wand van het graf hetzelfde aantal kolommen had aangehouden als op de modelpapyrus. Maar omdat dit niet het geval was, veranderde hij door zijn manier van kopiëren de volgorden van de kolommen met als resultaat een tekst die ingrijpende emendaties nodig heeft om gelezen te kunnen worden (zie de afbeelding boven de inhoudsopgave).

De volgende schema's kunnen helpen te begrijpen hoe het proces van kopiëren plaatsvond.⁹

→ **richting van de tekens**

1	4	7	10	13	16	19	22	25	28
2	5	8	11	14	17	20	23	26	29
3	6	9	12	15	18	21	24	27	30

Tabel 1: schema van een tekst in retrograde schrift

Het schema van tabel 1 toont een tekst in tien kolommen. De tekst is in retrograde schrift en zoals de cijfers (die woorden in de tekst symboliseren) duidelijk maken, zou men vanuit de linker bovenhoek (nr. 1) naar de rechter onderhoek (nr. 30) moeten lezen.

De volgende tabel laat zien wat er gebeurt als het aantal kolommen op de grafwand niet correspondeert met het origineel en de schrijver vanaf het einde begint te kopiëren.

→ **richting van de tekens**

← **richting van het kopiëren**

12	20	28
7	21	29
8	16	30
9	17	25
4	18	26
5	13	27

⁹ Zie Betr  1989, 90; Mauric-Barberio 2003, 176-188; Altenm ller 1969, 58-67; Von Lieven 2007, 215; M ller-Roth 2008, 59-62.

6	14	22
1	15	23
2	10	24
3	11	19

Tabel 2: schema van een tekst in retrograde schrift gekopieerd beginnend vanaf het einde

Zoals tabel 2 laat zien, toont een tekst gekopieerd beginnend vanaf het einde zoveel verplaatsingen en veranderingen in de woordvolgorde, dat het noodzakelijk is een paralleltekst in normaal schrift te hebben om de betekenis volledig te kunnen begrijpen.

Alle veranderingen in de woordvolgorde van het Boek van de Dag en het Boek van de Nacht in het graf van Ramose kunnen worden uitgelegd door het feit dat de tekst in het retrograde schrift gekopieerd is beginnend vanaf het einde. We kunnen dus uitsluiten dat we in graf TT 132 te maken hebben met een opzettelijk geheimschrift. De schrijver was eenvoudigweg niet in staat te begrijpen dat het Boek van de Dag en van de Nacht in de tekstuele traditie overgeleverd waren in retrograde schrift. De schrijver van TT 132 veroorzaakte verplaatsingen van woorden en moeilijkheden in de lectuur van een tekst die anders heel goed te begrijpen zou zijn geweest, eenvoudigweg omdat hij begon te kopiëren vanaf het einde.

In het oude Egypte bestonden er *corpora* van teksten die als geheim beschouwd zouden kunnen worden. De tekst in het graf van Ramose moet echter gezien worden in het licht van de onkunde van de handwerksman die deze tekst in een latere periode, waarin kennis over het retrograde schrift niet meer algemeen was, op het plafond schilderde en behoort als zodanig niet tot de geheime teksten.

Literatuur

- ALTENMÜLLER, H. 1969. Zum Beschriftungssystem bei religiösen Texten. *ZDMG* Suppl. I: 58-67.
- ASSMANN, J. 1977. *Das Grab der Mutirdis*. Mainz am Rhein.
- BETRÓ, M.C. 1989. *I testi solari del portale di Paserientaisu* (BN2). Pisa.
- EIGNER, D. 1984. *Die monumentale Grabbauten der Spätzeit in der thebanischen Nekropole*. Wenen.
- LECLANT, J. 1951-1952. Fouilles et travaux en Égypte. *Orientalia* 22: 82-105.
- LECLANT, J. 1952-1953. Fouilles et travaux en Égypte. *Orientalia* 23: 64-79.
- LEPSIUS, C.R. 1900. *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien – Text*. III: Theben. Leipzig.

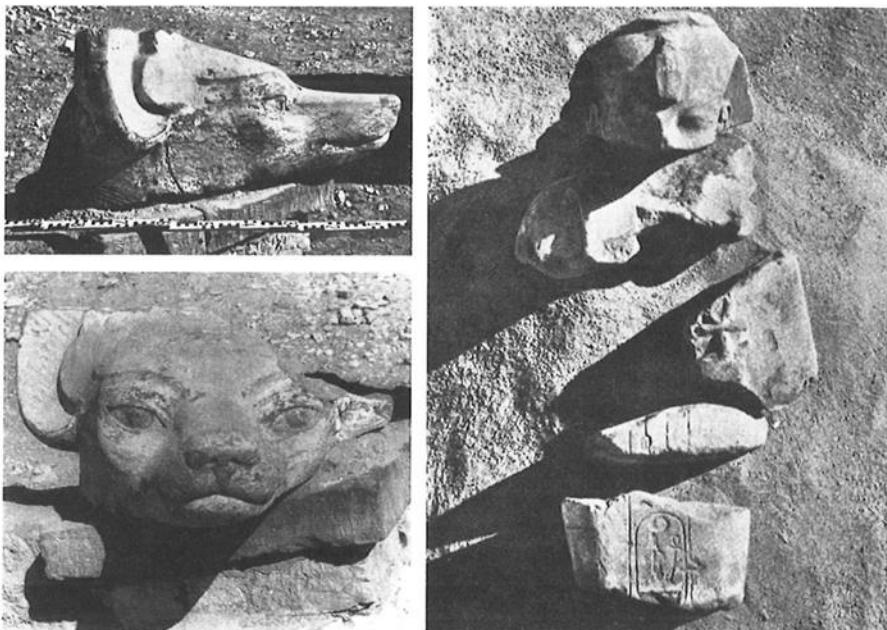
- MAURIC-BARBERIO, F. 2003. Copie de textes à l'envers dans les tombes royales, in: G. Andreu (ed.), *Deir el-Medineh et la Vallée des Rois. Actes du colloque organisé par le musée du Louvre les 3 et 4 mai 2002*, pp. 176-188. Paris.
- MÜLLER-ROTH, M. 2008. *Das Buch vom Tage*. Göttingen.
- PIANKOFF, A. 1942. Le Livre du jour dans la tombe (n° 132) de Ramose. *ASAE* 41: 151-158.
- PORTER, B., R. Moss 1960. *Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Relief and Paintings*. I. *The Theban Necropolis. Part 1. Private Tombs*. Oxford.
- VON LIEVEN, A. 2007. *Grundriss des Laufes der Sterne. Das sogenannte Nutbuch* (CNI 31/The Carlsberg Papyri 8). Copenhagen.

JAKHALS EN COBRA

MATHIEU HEERMA VAN VOSS

Van farao Amenhotep III (1402–1364 v. Chr.; Dyn. 18) zijn diverse initiatieven bekend. Daartoe behoren een grote religieuze aandacht voor dieren en de opdracht tot schepping van monumentale, naast kleinere, kunstvoorwerpen. Beide categorieën komen samen in perfect gepresenteerde sculpturen, een imposante sacrale menagerie. De beelden vertonen als regel het zelfstandige hele dier en niet bijvoorbeeld alleen de kop, geplaatst op een menselijk lichaam. Een uitzondering vormen de creaties, die Sechmet traditioneel als vrouw met de kop van een leeuw weergeven. Het waren er blijkbaar 730; de genezende godin moest een zwaar zieke koning het hele jaar door, dag en nacht bijstaan. Betreft het daar geen buitengewoon grote formaten, anders is dat onder meer bij de vier bavianen van Thoth in diens centrum in Hermopolis. En bij de reusachtige mestkever (scarabee) uit het complex van 's konings dodentempel in Thebe West, thans bij het meer van Amon op de Oostoever. Uit dat bouwwerk stammen ook een Nijlpaard, jakhalzen — waarover hieronder meer — en sfinxen, waarvan een met de staart van een krokodil. Bij het machtige heiligdom, dat de farao te Soleb in de Soedan oprichtte, posteerde hij, ook daar in grote uitvoering, twee fascinerende leeuwen, rammen, valken en een nader te bespreken slang. De meeste daarvan zijn door de Ethiopische heerser Pi(anchi) naar Gebel Barkal overgebracht.

Uit deze veelsoortige reeks ga ik op twee nader in. Amenhotep III liet langs de toegangsweg naar zijn dodentempel liggende jakhalzen plaatsen, weergaven van de god Anoebis, met — zeer interessant en uitzonderlijk — een beeld van de door hem beschermde koning tussen zijn voorpoten en onder zijn formidabele snuit. Deze zijn, na de instorting van het gebouw ten gevolge van een aardbeving, door Merenptah (1224–1204) hergebruikt als bouw materiaal in de fundering van zijn eigen nabije funeraire tempel. Dankzij jarenlange arbeid van het Zwitserse Instituut uit Kaïro kan men thans in het *on-site* museum twee exemplaren aanschouwen (zie afbeelding 1). Als behoeder van de gestorvenen is Anoebis talloze malen en in diverse situaties afgebeeld, maar ik ken slechts één geval, waarin men hem net als hier tegenkomt. Het betreft de statuette uit iets latere tijd (Dyn. 19-20) van een man, die staat onder de jakhalskop van een godheid, Louvre E 25400. Het verdere lichaam van de god ontbreekt aldaar, maar ongetwijfeld is het Anoebis.

Afb. 1: Anoebis behoedt Amenhotep III, thans in nis b van het museum bij de dodentempel van Merenptah (Bron: Leclant 1974, pl XXIX, fig. 41-42 bij p. 198 & Jaritz 1992, pl. 13c bij p. 77).

Niet minder belangwekkend is de reeds genoemde enorme slang, althans zijn onderlijf, want het omhoog gerichte deel is afgebroken. Het voetstuk met inschrift is echter bewaard. De tekst identificeert de cobra als Serket (Selkis; zie afbeelding 2). Deze godin treedt op als schorpioen, in de aanvankelijke verschijningsvorm te water, in de latere te land. De slang komt als manifestatie van haar vóór de Grieks-Romeinse periode slechts bij uitzondering voor. Deze gedaanteverwisseling was voor de Egyptenaar weliswaar overkomelijk, omdat het in beide situaties een nauw met de aarde verbonden figuur betreft, gevreesd om zijn aanvallen, maar gezocht als beschermer van het leven. Bovendien is de verticale positie van lijf (cobra bij agressie) en onderlijf (schorpioen) karakteristiek. Niettemin dient van geval tot geval nagegaan te worden, waarom men de stap van schorpioen naar slang zette.

Ik bespreek een aantal voorbeelden in chronologische volgorde. (1) De oudste passage stamt uit de Pyramideteksten. Daar worden de dode vijf afbeeldingen van beschermende cobra's aangeboden. Eén daarvan blijkt, *Pyr.* 2276c, Serket te zijn. — (2) In een hymne wordt de uraeus-cobra van de koninklijke hoofdtooi met verschillende namen, waaronder tweemaal Serket, aangeroepen. — (3) De onderwereld is een slangendomein en het is

niet verwonderlijk dat aldaar ook Serket als zo'n reptiel afgebeeld wordt in het boek *Amdoeat* (Hornung, no. 283, cobra). — (4) De godinnen Isis en Serket — beiden beschermers van de dode — werden aan elkaar gelijkgesteld. Isis treedt herhaaldelijk als cobra op en dit verklaart, dat Serket als levenwekkende figuur eveneens in die gedaante kan verschijnen. Zo op het mummieomhulsel van Gatsesjen in het Brooklyn Museum. — (5) Een late papyrus toont en noemt gouden amuletten, die de bezitter van het document, Montoeemhat, moeten bijstaan. Zeven van deze betreffen cobra's, onder welke onze godin tweemaal voorkomt. Nauw verband met de oude tekst van voorbeeld 1 is evident.

De gegeven plaatsen demonstreren telkens aanpassing aan omringende of verwante slangen. Bij de Serket van afbeelding 2 ontbreekt die context. Wellicht is daar de verklaring een technische. Een schorpioen bezit veel lichaamsdelen, die uitsteken: fijne poten en een „staart” (eventueel, bij de waterschorpioen, een adembuis). Het fragment in Boston heeft een breedte van 1,05 m en is uit graniet (granodioriet) vervaardigd. Dat gigantische kader betekende een zware opgave voor vaklieden om aan de contouren van het dier recht te doen. Vervanging door de cobra lag, dunkt mij, voor de hand. Een indrukwekkende sculptuur was het resultaat.

Afb. 2: *Serket als cobra (fragment)*, Boston MFA 21.11699 (Bron: Wildung 1997, nr. 140).

Literatuur

Anoebis:

- Fragmenten in het Merenptah Museum in Qurna (afb. 1): H. JARITZ, 'Der Totentempel des Merenptah in Qurna. 1. Grabungsbericht (1.–6. Kampagne)', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abt. Kairo* 48 (1992), 64-91; J. LECLANT, 'Fouilles et travaux en Égypte et au Soudan, 1972-1973', *Orientalia* 43 (1974), 171-227.
- Louvre E 25400: C. BARBOTIN, *Les statues égyptiennes du Nouvel Empire. Statues royales et divines*, I (Paris 2007), no. 122.

Serket:

- Boston MFA 21.11699 (afb. 2): D. WILDUNG, *De Zwarte Farao's. Koninkrijken aan de Nijl*. Ned. ed. onder red. van J. Vrieze (Zwolle 1997), Nr. 140.
- voorbeeld (1): R.O. FAULKNER, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts. Supplement of Hieroglyphic Texts* (Oxford 1969), 83 = G. JÉQUIER, *Les pyramides des reines Neit et Apouit* (Fouilles à Saqqarah; Le Caire 1933), Pl. VIII, kol. 45 (Dyn. 6);
- voorbeeld (2): A. ERMAN, *Hymnen an das Diadem der Pharaonen* (Berlin 1911), 34 (8,2) en 35 (10,3) (Dyn. 17);
- voorbeeld (3): E. HORNING, *Das Amduat I* (Ägyptologische Abhandlungen, 7; Wiesbaden 1963), 207, 4. Stunde; ID., *Texte zum Amduat II* (Aegyptiaca Helvetica, 14; Basel/Genève 1992), 357 (Dyn. 18).
- voorbeeld (4): Cartonage Brooklyn 34.1223: F. PAYRAUDEAU, *Journal of Egyptian Archaeology* 89 (2003), 200, Pl. XIV, 2 (Dyn. 22).
- voorbeeld (5): Bonn, Ägyptisches Museum, L. 1647: I. MUNRO, *Ein Ritualbuch für Goldamulette und Totenbuch des Month-em-hat* (Studien zum Altägyptischen Totenbuch, 7; Wiesbaden 2003), 24-25, 26-27 (met n. 3), 46, 57, Pl. 1-3 (Dyn. 27-31).

NIEUWE NEDERLANDSE OPGRAVINGEN IN IRAK

DIEDERIK J.W. MEIJER

Eindelijk is het weer mogelijk in Irak op te graven! Dankzij de zeer gewaardeerde inspanningen van de vorige Irakese ambassadeur in Nederland, dr. Siamand Banaa, heeft een team van de Leidse universiteit in 2006 en 2008 voorbereidende werkzaamheden kunnen verrichten in het Koerdische deel van Irak, zodat van april tot juni 2010 echt opgegraven kon worden. In 2006 werd ter plekke een zogeheten *Memory of Understanding* getekend, die een kader geeft aan samenwerking tussen de universiteiten van Leiden en Erbil, en in 2008 werd een *survey* uitgevoerd.

Iraaks Koerdistan is een vrij ruig, bergachtig gebied onderbroken door grote vruchtbare vlakten. De Koerden, die een Indo-Europese taal spreken, wonen er al lang, maar niemand weet precies hoe lang. De eerste bewoners die we uit historische spijkerschriftteksten kennen waren de Guti of Gutaeërs, die door de oude gesettelde Mesopotamiërs als tamelijk wild werden beschreven. Er woonden ook mensen die Hurritisch spraken en schreven — een taal die niets met Indo-Europees te maken heeft. Het gebied is tegenwoordig een politieke speelbal, voornamelijk vanwege de olie die er gevonden wordt, maar ook doordat de Koerden al meer dan honderd jaar lang door westerse naties een eigen staat is beloofd; naar de verspreiding van de twee Koerdische hoofddialecten gerekend zou deze staat delen van Turkije, Syrië, Irak, Iran en Armenië moeten omvatten, wat de betrokken landen weigeren. Na de inperking van zijn macht vanaf de Golfoorlogen en de uiteindelijke val van Saddam Hussein, die veel Koerden heeft laten uitmoorden, is het gebied al enige tijd druk bezig zich socio-economisch te ontwikkelen. Het wordt daarbij sterk geholpen door veel investeringen uit het buitenland, waardoor bijvoorbeeld de steden Erbil en Suleimaniyah heel snel aan het groeien zijn. Officieel is het natuurlijk een deel van Irak: twintig procent van Iraks bevolking is Koerdisch, en veel administratieve zaken lopen nog via Bagdad, maar er heerst een enorm elan om er in de nieuwe situatie iets van te maken: men hoopt op een soort federale staat. Het is er veilig, bijzonder mooi en interessant, en de mensen zijn erg gastvrij.

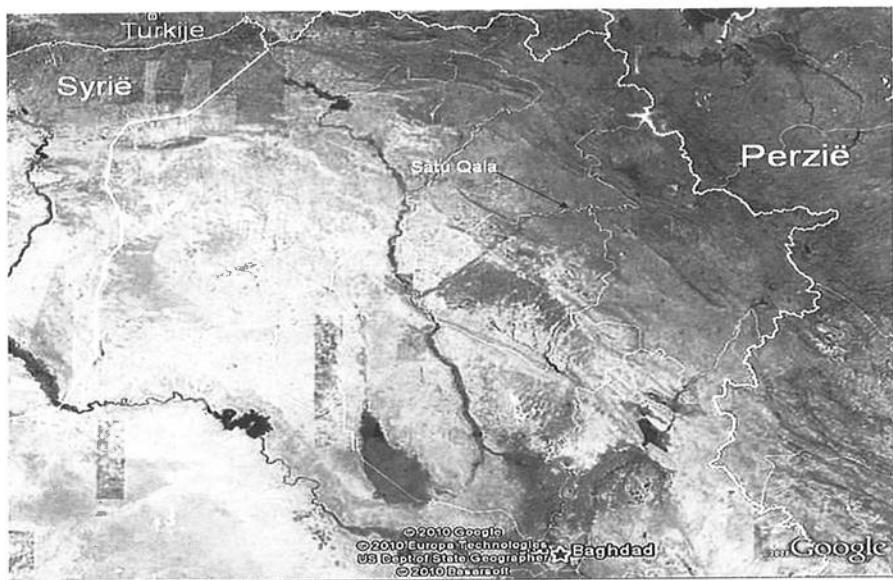
Onze reis van 2008 betrof dus een oppervlakte-survey die werd uitgevoerd door de assyrioloog professor Wilfred van Soldt en ondergetekende als archeoloog, beiden uit Leiden. Ook reisde mee de directeur van het

Afb. 1: *Gezicht op Satu Qala vanuit het westen* (Foto: D. Meijer).

Afb. 2: *De Kleine Zab aan de voet van Satu Qala: het is duidelijk dat de rivier een stuk van de tell heeft weggenomen* (Foto: D. Meijer).

Afb. 3: Locatie van Satu Qala (Bron: Google Earth).

Cruquiusmuseum, drs. Gerard Wilmink, die bekeek in hoeverre een eventueel Nederlands project zou kunnen bijdragen aan de museumcultuur in het gebied. De medewerking van de lokale autoriteiten was optimaal en zeer gastvrij. Eén bezochte *tell* (ruïneheuvel, zie afbeelding 1, 2 en 3) sprong er tijdens de survey dadelijk uit door zijn uiterlijk, ligging en uiteindelijk ook door de vondsten die we er deden: de tell Satu Qala. Deze tell is gelegen aan een zijrivier van de Tigris, de Kleine Zab en heeft volgens schattingen die we deden tijdens ons eerste vluchtige bezoek afmetingen van ongeveer 300 x 200 meter en circa 25 meter hoog vanaf de rivier. De vondsten echter waren van dien aard dat we niet langer aarzelden: tekstgegevens op tichels afkomstig uit een paleis gaven een duidelijk historisch kader aan de ruïneheuvel: het paleis dateerde uit de Midden-Assyrische periode, ongeveer de twaalfde-elfde eeuw v. Chr. De koningsnamen konden snel door Van Soldt worden geplaatst, en het was leuk om de verbazing van de lokale bewoners te zien toen hij ter plekke de spijkerschrift-inscriptie kon vertalen.

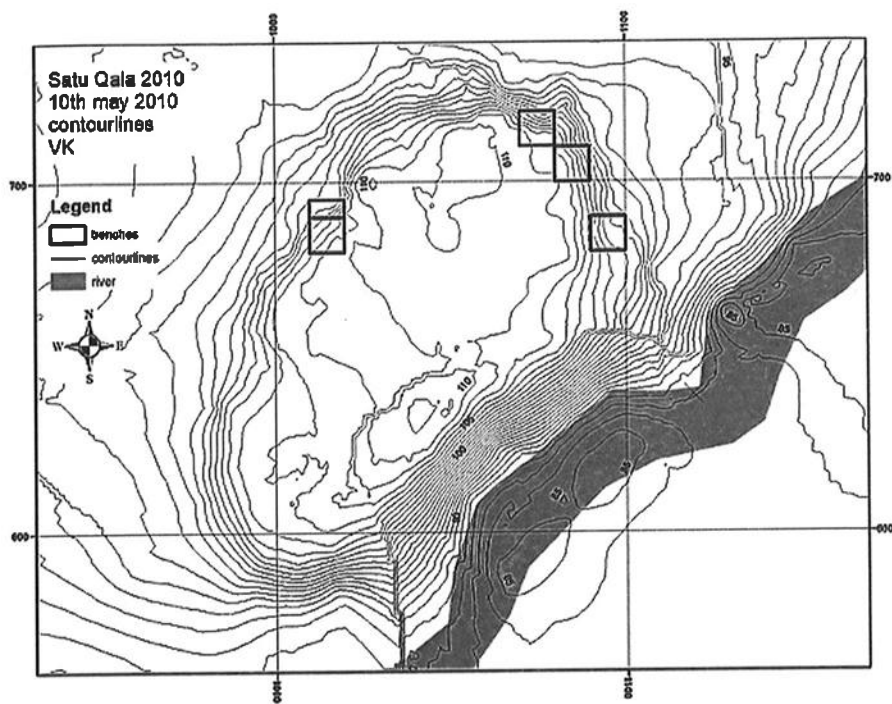
Deze duidelijk positieve resultaten waren gelukkig voor de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) genoeg om onze subsidieaanvraag te honoreren, waardoor we in april 2010 in staat waren om echt veldwerk te gaan verrichten. Het team bestond naast prof. dr. Wilfred

van Soldt en ondergetekende uit dr. Cinzia Pappi en dr. Christian Hess (beiden Assyrioloog aan de universiteit van Leipzig, die ook financieel bijdroeg) en de archeoloog dr. Arne Wossink. Als landmeter ging de Leidse student Viktor Klinkenberg mee. Onontbeerlijke hulp werd geboden, in woord en daad, door een Koerd die vloeiend Nederlands, Engels en Arabisch spreekt, en die de streek zeer goed kent, zowel in het heden als wat betreft het verre Mesopotamische verleden. Van april tot juni duurde deze eerste opgravingscampagne, waarbij wederom de lokale autoriteiten alle bijstand en gastvrijheid boden die we maar konden wensen.

Zoals altijd werd begonnen met het uitzetten van een *grid*, een meetnetwerk dat op de streken van het kompas 10 x 10 meter vakken afbakt die de graafputten zullen bevatten en de meetreferentiepunten vastleggen: alle vondsten van architectuur en losse voorwerpen moeten aan de hand daarvan worden geadministreerd, zodat een lezer van de uiteindelijke publicatie precies kan reconstrueren waar en hoe alles lag toen het gevonden werd. Moderne hulpmiddelen zoals een zogenaamde *Total Station*, een laser theodoliet, helpen dit werk te klaren in een tiende van de tijd die er vroeger voor nodig was! We huurden arbeidskrachten uit het dorp dat een gedeelte van de tell en het gebied eromheen beslaat — ze waren niet in archeologisch werk geoefend, maar gingen er met veel ijver én interesse tegenaan, wat we elders wel een anders meemaken.

In totaal zijn er vijf graafputten geopend die op zo'n wijze over de kop van de tell verspreid lagen dat er een goede representatieve indruk gekregen zou worden van de oude bebouwing (zie afbeelding 4). We werden bij de plaatsingskeuze gestuurd door verwijzingen van de dorpsbewoners naar de plaatsen waar ze in de loop der tijd oude dingen hadden gevonden, waaronder natuurlijk ook de inscripties. Dat bleek vrijwel overal op de koepel van de tell te zijn, en dus werden voor deze eerste 'pilot' campagne graafputten geopend aan de zijkanten van de tellkoepel. Bovendien heeft een graafput op een helling het bijkomende voordeel dat om dezelfde diepte te bereiken slechts de helft van het volume aarde hoeft te worden weg gegraven, vergeleken met een graafput in een vlak terrein. Het midden van de tell is gedeeltelijk door de huizen en door de moskee van het moderne dorp bezet. Deze huizen, en zaken zoals waterleidingen en afvoer, looppaden, enzovoort hebben ook voor gedeeltelijke verstoring van de bovenste laag van de niet-bebouwde gedeelten gezorgd, zodat de bewoners met hun eigen graafwerkzaamheden al veel oudheden 'verplaatst' hadden; veel daarvan vonden wij in onze reguliere opgravingen dus in secundaire positie.

Tijdens deze eerste 'pilot'-campagne van negentien echte graafdagen is dus vooral verkend waar de belangrijkste archeologische contexten te vinden zullen

Afb. 4: Locatie van de graafputten (Foto: D. Meijer).

zijn; het plotten van de interessantste vondsten leverde al snel een duidelijk beeld op voor die locaties. Zo werden aan de oost- en noordwestkant dikke muurresten gevonden die wel eens tot een belangrijk gebouwencomplex zouden kunnen behoren. De aard van zo'n gebouw lijkt ons nu vrij duidelijk: het moet gaan om het paleis van een reeks van minstens vijf koningen uit de zogenaamde Midden-Assyrische tijd, in dit geval van de twaalfde-elfde eeuw v. Chr. Aan coherente architectuur is tijdens deze eerste campagne weinig naar boven gekomen: een paar muurresten, wat plaveisels van grote stenen — een soort pleintjes — en verder wat begravingen. Deze laatste zijn niet uit de door ons gezochte perioden, maar dateren uit latere tijd: er lagen geen grafgraven in, hetgeen in de 'Mesopotamische' tijden wél de gewoonte is.

Dat er een paleis ligt wordt bewezen door meer dan dertig spijkerschrift-inscripties die verspreid over de koepel van de tell gevonden werden. Het betreft veel fragmenten van in de zon gedroogde kleitichels die inscripties van koningen dragen (zie afbeelding 5). Het was in Mesopotamië al lang de gewoonte dat heersers, trots op hun bouwactiviteiten, hun werkzaamheden vermeldten op de bouwteichels die ze in paleizen en tempels verwerkten;

Saddam Hussein heeft in Babylon overigens hetzelfde gedaan! Vaak staat hun genealogie erbij, wat ons enorm helpt in het vaststellen van de volgorde van bouwactiviteiten: ook bij herbouw en reparatie werden zulke inscripties aangebracht. Op zo'n tichel staat dus iets als 'paleis van..., koning van..., zoon van..., koning van...'. De Assyriologen van ons team zijn nu bezig de precieze volgorde van de gevonden koningsnamen uit te pluizen. De eerste die we tegenkwamen was ene 'Abbi-zeri, koning van de stad Idu'. Van Soldt had in 2008 al snel kunnen vaststellen dat deze stad Idu, die al bekend was uit andere teksten maar waarvan de locatie onduidelijk was, nu met onze plaats Satu Qala geïdentificeerd kan worden. Na zo'n eerste campagne zijn dit al heel belangrijke gegevens voor ons begrip van de historische geografie. Naast deze tichels werden ook geglazuurde tegels met mooie gekleurde voorstellingen van paarden met menner en een fabeldier (zie afbeelding 6) gevonden — eveneens met spijkerschrift beschreven, met hetzelfde soort inscriptie. Het plotten van al deze inscripties op de door ons gemaakte hoogtelijnenkaart van de tell levert een duidelijk beeld op van de locatie van het eigenlijke paleis waar deze voorwerpen vandaan komen. Het volgende seizoen zal dus direct met de werkzaamheden in dat complex begonnen kunnen worden, en we hopen daar in een volgend nummer van *Phoenix* verder over te kunnen berichten. Kleinvondsten die gedaan zijn omvatten ondermeer natuurlijk aardewerk, en een modelbed (zie afbeelding 7 en 8). Zo'n laatste voorwerp werd vaak bij rituelen gebruikt om ziekten uit te bannen, vruchtbaarheid en geboorte te bespoedigen enzovoort.

Mesopotamische paleizen waren altijd een heel complex van werk-, opslag, woon- en officiële vertrekken, die rijk versierd waren met beschilderde stenen reliëfs en kleurrijke tapijten, en waarin luxe meubelen stonden die met ivoor waren ingelegd. De elite droeg gouden en zilveren sieraden en kleepte zich luxueus — en met veel van deze voorwerpen werden zij ook wel onder de vloeren van de paleizen begraven. Zo is er in Nimrud (ook wel Kalach of Kalchu genoemd) in de tachtiger jaren van de vorige eeuw een aantal koninginnegraven gevonden die nog ongerept waren, en die tal van kostbaarheden bevatten. Zij zijn niet lang geleden onderwerp van veel geschrijf geweest naar aanleiding van de plundering van het Irak museum in Bagdad in 2003, maar gelukkig bleken ze uiteindelijk niet gestolen te zijn, en kwamen ze weer terecht. Het is natuurlijk de vraag of dergelijke kostbaarheden ook in Satu Qala gebruikt werden, en zo ja, is het waarschijnlijk dat ze al verdwenen waren voordat het paleis tot ruïne verviel. En hoewel een paleis veel gegevens kan opleveren, vooral in de vorm van teksten en luxe artikelen, zijn die dingen voor de archeoloog maar een klein gedeelte van het plaatje dat hij wil reconstrueren. Een elite is per

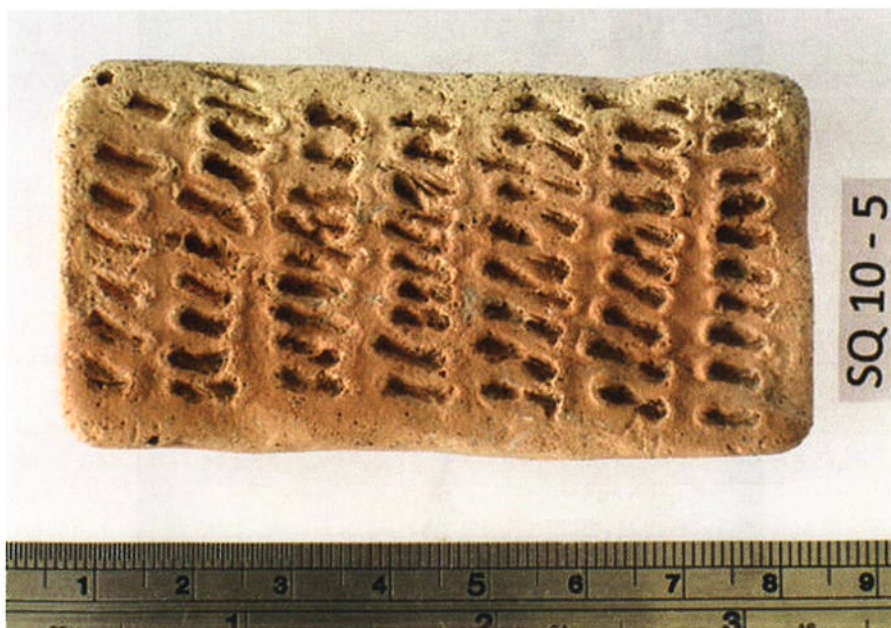
Afb. 5: De eerste tekstvondst in 2008 (Foto: D. Meijer).

Afb. 6: Geglazuurde tichel uit het paleis (Foto: D. Meijer).

Afb. 7: Aardewerk drinkbeker (Foto: D. Meijer).

Afb. 8: Aardewerk modelbed (Foto: D. Meijer).

definitie een minderheid, en het gaat erom de wereld van toen in zijn algemeenheid te begrijpen, dat wil zeggen de contrasten tussen elite en gewone man vast te kunnen stellen. Daarom zal ook grote aandacht besteed worden aan het stadsgebied aan de voet van de 'citadel', dat is de hoge heuvel direct aan de rivier. Dat zo'n stadsgebied bestaat werd tijdens deze eerste campagne duidelijk middels vondsten die we bij wandelingen en door aanwijzingen van de bevolking aantreffen, tot wel 300 meter van de koepel verwijderd. De precieze extensie van die benedenstad moet nog met een GPS-survey worden vastgesteld. Al met al blijkt Satu Qala / Idu een belangrijke provinciehoofdstad te zijn geweest, die als zodanig ook nog in het eerste millennium v. Chr. heeft doorbestaan: dit wordt bewezen door haar vermelding in een stedenlijst uit de achtste eeuw v. Chr.

Een jonge natie voorziet zich graag van een groots verleden, en die neiging leidt soms tot excessen, waarbij juist ook de archeologie vaak 'gebruikt' wordt. Zo zijn bijvoorbeeld theorieën van de archeoloog Kossinna uit het begin van de twintigste eeuw later door de Nazi's misbruikt om het Arische Germanendom de oereigenaar van de Duitse grond te laten zijn. Wij hebben daar gelukkig geen last van: het viel ons op dat onze gastheren in Iraaks Koerdistan zich graag lieten voorlichten over de wetenschappelijke theorieën over het verleden van hun land, zonder daar al met vooropgezette ideeën een politieke agenda mee te hebben.

Het is uiteraard nog te vroeg conclusies van welke aard dan ook te trekken over de bevolking van de plaats in de Midden-Assyrische tijd, laat staan van de andere perioden die in de tell vertegenwoordigd zijn. Zeker is dat hun heersers zich met hun koningsinscripties aanpasten aan de mode van het Assyrische rijk, maar dat wil niet zeggen dat bijvoorbeeld alle bewoners ook Assyrisch spraken. Ook wat de feitelijke graad van onderhorigheid van deze lokale heersers aan de opperkoning was is nog niet bekend, noch hoe welvarend de streek was in verhouding tot andere onderdelen van het rijk. Al dit soort vragen, zoals ook die van het ontstaan van het heersershuis en het verdwijnen ervan, wachten op meer werk ter plaatse en in de archieven.

Er is in Irak, in tegenstelling tot bijvoorbeeld in Syrië, heel weinig door Nederlandse archeologen gewerkt, met als grote uitzondering de beroemde Henri Frankfort (1897-1954), maar die werkte in Amerikaanse dienst, namelijk als leider van een expeditie van de universiteit van Chicago in het gebied van de Diyala, een zuidelijker zijrivier van de Tigris. Frankforts werk is nog steeds toonaangevend voor de hele Mesopotamische archeologie, en zijn boeken gelden immer nog als onmisbare handboeken. De inspanningen van de Leidse universiteit in Irak zijn dus in zekere zin toch baanbrekend, en we hebben goede hoop dat wij in de toekomst samen met Leipzig dit initiatief verder uit zullen kunnen bouwen. Wij houden U op de hoogte...

NAAR EEN ONTCIJFERING VAN HET MEROÏTISCH

DE OUDSTE GESCHREVEN TAAL VAN 'ZWART AFRIKA'

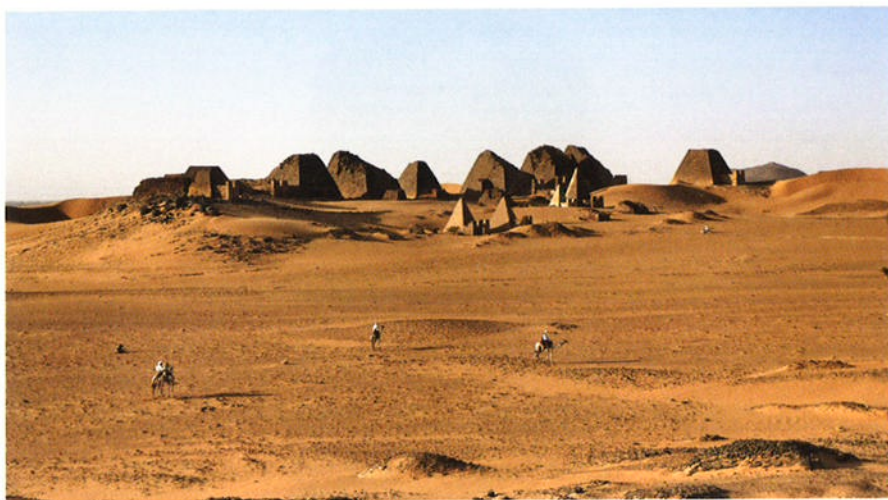
LAURAN TOORIANS

Langs de Nijl in het noorden van Soedan bevond zich in de oudheid een cultuur die niet alleen volop Afrikaans was, maar ook nauwe relaties onderhield met Egypte en de hellenistische wereld: Meroë. Van de derde eeuw voor tot in de vierde eeuw na Christus werden hier teksten geproduceerd in een eigen schrift en taal. De ontcijfering van dit Meroïtisch bleek voor taalkundigen een zware opgave, maar nu is er een doorbraak.

We beschouwen Egypte als 'bakermat van de beschaving' gemakkelijk als onderdeel van het Nabije Oosten. Daarmee doen we de eigenheid van deze beschaving onrecht en verdoezelen we hoe 'anders' het antieke Egypte werd gevonden door bijvoorbeeld de oude Grieken. Toch is er een element dat het oude Egypte — maar ook de rest van Noord-Afrika — verbindt met het Nabije Oosten, en dat is de taal. Het Egyptisch — dus de taal van de hiërogliefen — is een lid van de grote familie van Afro-Aziatische talen waartoe ook de Semitische talen behoren, zoals Arabisch en Hebreeuws, maar ook het oude Akkadisch en Fenicisch. Een andere subgroep van deze taalfamilie wordt gevormd door de verschillende Berbertalen en verder behoren een flink aantal talen in de Sahel en in noordoostelijk Afrika (Ethiopië en Somalië) tot deze zelfde taalfamilie. Het huidige Arabisch in Egypte is dus verwant aan het oude Egyptisch, maar dan ongeveer zoals het Nederlands verwant is aan het Sanskrit of aan het Russisch.

Nubië

De Egyptenaren, zelf Afrikanen, hadden Afrikaanse burenen en met name hogerop langs de Nijl bloeiden al vroeg culturen die contacten onderhielden met het noorden, maar die ook volop Afrikaans waren. Staatskundig kennen we dit gebied tegenwoordig als Soedan, maar in historische termen spreken we van Nubië en de Egyptenaren kenden hier een koninkrijk Koesj. Dit bevond zich in het gebied van de grote S-vormige bocht van de Nijl, ten noorden van Khartoem tot in het zuiden van het huidige Egypte. Vaak stonden Egyptenaren en Nubiërs als vijanden tegenover elkaar, maar de

Afb. 1: *De koninklijke necropool van Meroë. Gezicht op de noordelijke begraafplaats* (Foto: Musée du Louvre / Guillemette Andreu-Lanoë, 2010).

Afb. 2: *Stèle met een voorstelling van de kandakè (koningin-moeder) Amanishacheto (rechts) die van de godin Amesemi (links) de levensadem ontvangt. De Meroïtisch tekst in hiërogliefen identificeert de personen met de woorden Amnisheto qo 'dit is Amanishacheto' en Amesemi qo 'dit is Amesemi'. Op de achterzijde van de stèle staat een langere inscriptie in cursief schrift waarvan de interpretatie nog grotendeels duister is. Khartoem, Nationaal Museum van Soedan* (Foto: Musée du Louvre / Christian Décamps).

Afb. 3: Grafstèle voor een zekere Waleye, met een Meroïtische tekst in cursief schrift die kan worden gelezen als: 'O Isis, O Osiris, ziehier Waleye, dit is het kind gebaard door Kadite-la, dit is het kind verwekt door Baralakha-la, dit is de nicht van de athmo (titel) Karebali, dit is de nicht van de asidi (titel) Shatameterura, dit is de nicht van de asidi Shateqala. O Isis, O Osiris, drenk haar met water in overvloed, voed haar met brood in overvloed, bezorg haar een goede maaltijd.' Khartoem, Nationaal Museum van Soedan (Foto: Musée du Louvre / Georges Poncet).

Afb. 4: Offertafel. In het centrale deel brengen Anoebis en Nephthys een plengoffer. De Meroïtische tekst op de rand kan worden gelezen als 'O Isis, O Osiris, ziehier Qenabelile, dit is het kind gebaard door Sharakalaba-la, dit is het kind verwekt door Lamaloye, drenk het met water in overvloed, voed het met brood in overvloed'. Omdat het Meroïtisch geen woordgeslacht kent, blijft het geslacht van de overledene hier onbekend. Londen, British Museum, AE 1587 (Foto: Trustees of the British Museum).

culturele uitwisseling was ook groot en van 747 tot 656 voor Christus regeerde een dynastie (de 25ste) van Nubische vorsten over Egypte: de zogenaamde zwarte farao's.

In Nubië verrezen niet alleen tempels, paleizen en grafpiramides naar Egyptisch model (Afb. 1), ook het Egyptische hiërogliefenschrift werd er overgenomen. Dat gebeurde in eerste instantie met inbegrip van de Egyptische taal, die zo min of meer als het Grieks (of Latijn) van de Nijlbeschavingen fungeerde. Alleen de namen en titels van personen en plaatsen in deze teksten verraden iets van de inheemse taal. Dit veranderde nadat rond 275 voor Christus Meroë opkwam als hoofdstad van een nieuw rijk dat het oude Koesj opvolgde. In Meroë werd op basis van het Egyptische schrift een nieuwe schriftvorm ontwikkeld waarin men de eigen taal ging gebruiken voor monumentale inscripties: het Meroïtisch. Dit schrift fungeert als een soort tussenvorm tussen een alfabet en lettergrepenschrift en is daarmee beduidend eenvoudiger in het gebruik dan Egyptische hiërogliefen. Bovendien — en dat is opmerkelijk — bestond van dit Meroïtische schrift een variant met 'nette' hiërogliefen (Afb. 2), maar ook een variant die is afgeleid van het Demotische schrift, zeg maar de lopende versie van de Egyptische 'schrijftkens' (of ook wel: het cursief van de Egyptenaren). Heel anders dan in Egypte werd juist die cursieve variant veelvuldig toegepast in monumentale inscripties (Afb. 3 en 4). Elke 'versie' van het schrift omvat 23 tekens plus een 'scheidingsteken' (een teken voor 'spatie'; Afb. 5).

Leesbaar

Inscripties in het Meroïtisch raakten al in de negentiende eeuw bekend en werden uitgegeven en bestudeerd door onder meer de grote Duitse Egyptoloog Carl Richard Lepsius (1810-1884). De teksten waren echter onleesbaar. Geholpen door het feit dat het schrift is afgeleid van Egyptische hiërogliefen, slaagde de Britse Egyptoloog Francis Llewellyn Griffith (1862-1934) er in 1911 in het op overtuigende wijze te ontcijferen. Daarmee werd het Meroïtisch weliswaar leesbaar, maar nog niet begrijpelijk. De situatie was nu vergelijkbaar met die van een doorsnee Nederlander met een Turkse krant: goed te lezen, maar totaal onbegrijpelijk. De taal was onbekend en het Meroïtisch belandde in de categorie van het Etruskisch en nog enkele andere talen uit de antieke geschiedenis die we wel kunnen 'lezen', maar die we niet begrijpen. Een handicap was dat er geen tweetalige inscripties van enige omvang bekend zijn — dus geen 'Steen van Rosetta' — en dat taalkundigen het niet eens konden worden tot welke taalfamilie het

hiéroglyphique	cursive	translittération	valeur phonétique
	52	a	/a/ ou /u/ initiaux
	ʌ	b	/ba/
	ʌ	d	/da/
β	ϡ	e	/e/, /ə/, voyelle absente
∘	⊂	h	/ɣa/
∘	3	h	/ɣ ^w a/
	4	i	modificateur /i/
	3	k	/ka/
	5	l	/la/
	3	m	/ma/
⋈	ʌ	n	/na/
⋈	ʌ	ne	/ne/, /nə/ ou /n/
⋈	/	o	modificateur /u/
⋈	ʌ	p	/pa/ (?) ou /ba/
Δ	/ʌ	q	/k ^w a/
∘	ω	r	/ra/
	3	s	/sa/
⋈	ʌ//	se	/se/, /sə/ ou /s/
	5	t	/ta/
⋈	15	te	/te/, /tə/ ou /t/
∇	4	to	/tu/
⋈	3	w	/wa/
⋈	//	y	/ya/
⋈	:	:	séparateur

Afb. 5: Overzicht van het Meroïtische schrift, naar Rilly (Bron: Baud e.a. 2010: 144).

Meroïtisch behoort. Hoewel er sinds Griffith voortdurend aan de taal werd gewerkt, bleef een doorbraak dan ook lang uit.

Binnen het onderzoek tekenden zich al snel twee stromingen af. Eén groep taalkundigen veronderstelde dat het Meroïtisch een voorloper, of in elk geval een naaste verwant is van het Nubisch, een groep talen die worden gesproken langs de Nijl in het zuiden van Egypte en het noorden van Soedan. Dat ligt voor de hand, want de talen bevinden zich in hetzelfde gebied. Andere onderzoekers meenden echter het Meroïtisch te moeten aansluiten bij de Afro-Aziatische talen die in deze regio ook worden gesproken, waarmee het dan zou gaan om een (verre) verwant van het Egyptisch. Verdedigers van beide hypothesen boekten kleine succesjes in hun pogingen om meer van het Meroïtisch te begrijpen, maar een doorbraak in de ontcijfering werd niet bereikt. Dat kwam deels doordat de methodes die voor de ontcijfering werden gebruikt niet altijd even streng werden toegepast, wat kon leiden tot interpretaties die feitelijk ongegrond waren. Belangrijker is echter dat van de vele talen in het gebied ten zuiden van de Sahara te weinig bekend was om daaruit betrouwbaar vergelijkingsmateriaal te kunnen putten. Hierin is pas in de afgelopen twee decennia voldoende verandering gekomen.

Doorbraak

De taalkaart van Afrika is complex en pas in 1963 schetste Joseph Greenberg (1915-2001) een beeld met enkele grote taalfamilies waarin vrijwel alle talen in Afrika kunnen worden ondergebracht. Met name in het gebied direct ten zuiden van de Sahara werd Greenbergs indeling nog enige malen bijgesteld, met als uiteindelijk resultaat ondermeer het Nilo-Saharaans. Deze taalfamilie omvat een groot aantal talen die worden gesproken in Mali, Niger, Tsjaad, Soedan, Ethiopië, Kenia en Tanzania (de zuidelijkste groep is het Maa of Maasai). In Soedan en in het zuiden van Egypte vinden we langs de Nijl ten noorden van Khartoem Nubische talen. Deze maken deel uit van de Noordoost-Soedaanse taalgroep, een subgroep van het Nilo-Saharaans. Deze taalgroep is bijzonder omdat Nubië net als Egypte al vroeg werd gekerstend en in deze christelijke omgeving het Oudnubisch eind zevende eeuw ook schrifttaal werd. Opgravingen door onder andere ook Nederlandse archeologen in de context van het Unesco-project bij de aanleg van het Nassermeer, brachten inscripties en manuscripten (boeken en fragmenten) aan het licht waardoor we dit Oudnubisch redelijk goed kennen. De Nubische christenen bedienden zich van een variant van het

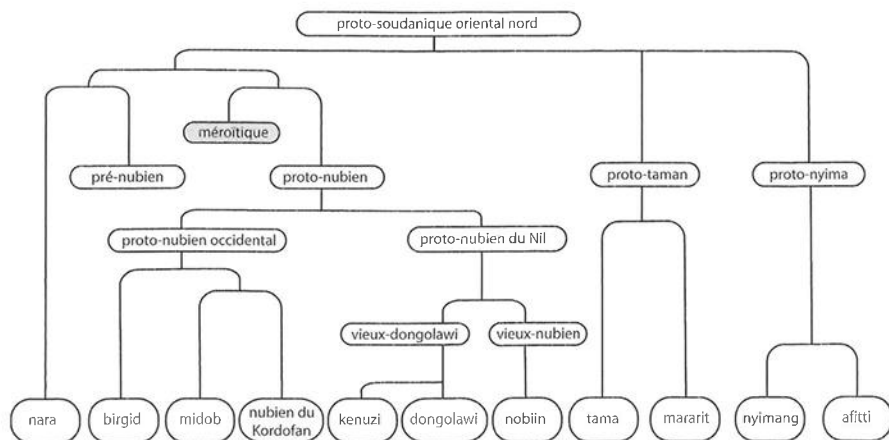
Griekse schrift aangevuld met enkele tekens die waren geleend van het Koptische alfabet, en dit is dus goed leesbaar.

Zoals al gezegd, is de gedachte dat het Meroïtisch een voorloper kan zijn van het (Oud-)Nubisch niet vreemd. Toch leidde deze veronderstelling niet tot een ontcijfering. De talen bleken te verschillend en het bleef onduidelijk of het Meroïtisch inderdaad verwant is aan het Nubisch. De gevonden overeenkomsten zouden immers ook ontleningen (leenwoorden) kunnen zijn.

Het is nu de Franse Egyptoloog en Afrikanist Claude Rilly (1959) die het onderzoek uit deze impasse leidt. Hij maakt daarbij gebruik van recent werk op het gebied van de Nilo-Saharaanse talen waarbij ook een begin is gemaakt met het reconstrueren van het Proto-Nilo-Saharaans. Hierdoor hoeft het Meroïtisch niet langer uitsluitend te worden vergeleken met hedendaagse en onderling zeer verschillende talen die mogelijke verwanten zijn, maar is nu ook een gereconstrueerde vorm beschikbaar van de 'oertaal' waaruit het moet zijn ontstaan als het Meroïtisch daadwerkelijk een Nilo-Saharaanse taal is. Het onderzoek van Rilly toont niet alleen overtuigend aan dat dit inderdaad het geval is, maar bewijst ook dat het gaat om een lid van de Noordoost-Soedaanse subgroep. Rilly komt voor deze taalgroep (bij hem *Soudanique Oriental Nord* of *SON*) tot een stamboom (Afb. 6) waarin het Oudnubisch en de moderne Nubische talen teruggaan op een gemeenschappelijke voorouder die een 'zuster taal' is van het Meroïtisch (dat zelf geen bekende afstammelingen heeft).

De positie van het Meroïtisch is daarmee vergelijkbaar met die van bijvoorbeeld het Oudperzisch binnen de Indo-Iraanse taalgroep (die zelf weer deel uitmaakt van de Indo-Europese taalfamilie waartoe ook het Nederlands behoort). Ook het Oudperzisch is goed bekend door de lange inscripties in spijkerschrift van koning Darius I de Grote, terwijl deze taal geen rechtstreekse voorganger is van het moderne Perzisch (Iraans). Dichter bij huis kunnen we denken aan het feit dat in de middeleeuwen het Vlaams en het Brabants de toon aangaven in de Middelnederlandse literatuur, terwijl het hedendaagse Nederlands geen rechtstreekse voortzetting is van deze dialecten.

Wat Rilly vooral heeft gedaan is door kritisch en methodisch voort te bouwen op het werk dat veelal pas zeer recent werd gedaan aan deze Noordoost-Soedaanse talen te komen tot een betrouwbare reconstructie van het Proto-Noordoost-Soedaans. Hieruit vloeide een schema voort van correspondenties tussen de verschillende talen, vergelijkbaar met de klankwetten van de Indogermanist. Wanneer het Meroïtisch in dit schema een plaats kan krijgen waarbij semantische overeenkomsten en fonetische correspondenties blijken te 'kloppen' dan moet het al heel gek zijn wil er geen sprake

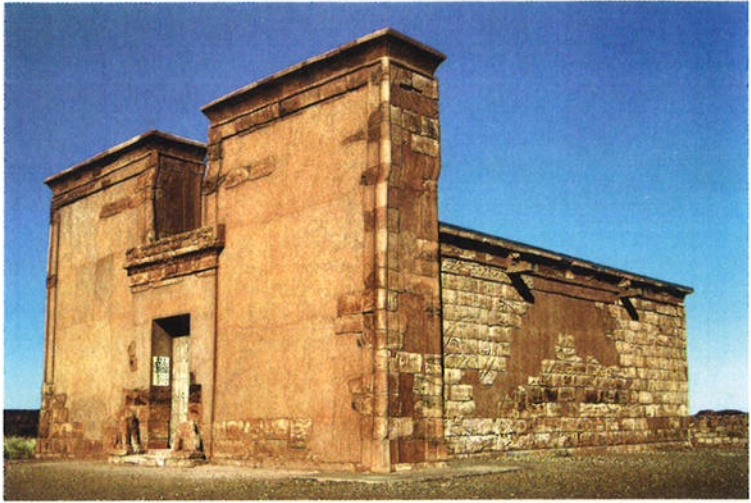
Afb. 6: De onderlinge samenhang van de Noordoost-Soedaanse talen zoals gereconstrueerd door Rilly (Bron: Baud e.a. 2010: 156).

zijn van verwantschap. Dan is dus het Meroïtisch een Noordoost-Soedaanse taal die zich heeft ontwikkeld uit het Proto-Noordoost-Soedaans. Precies dit is nu door Rilly aangetoond.

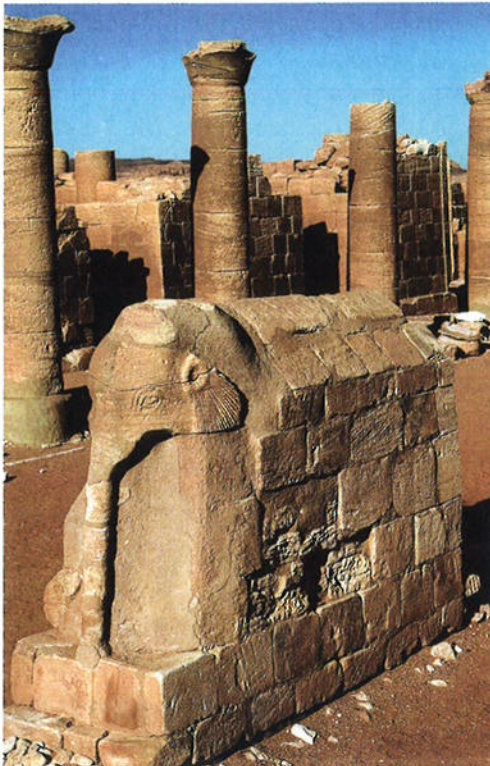
Een fraaie illustratie van wat deze aanpak kan opleveren bieden de tempels in Al-Musawwarat es-Sufra, een kleine 200 kilometer ten noordoosten van Khartoem (Afb. 7). Beelden en afbeeldingen van olifanten (Afb. 8 en 9) hebben archeologen hier steeds voor raadsels gesteld. Een afdoende verklaring voor deze afbeeldingen is nooit gevonden. De Meroïtische naam van de plaats is bekend, die luidde Aborepi. Geschreven in Egyptische hiërogliefen verschijnt deze zelfde naam als *Ipbr-nḥ*, wat Rilly leidt tot de gedachte dat ook de Meroïtische naam kan worden opgedeeld als Abore-pi, waarin het tweede lid (pi) dan het equivalent is van Egyptisch *nḥ* (anch) 'leven'. Het eerste lid (abore) vormt precies de te verwachten Meroïtische reflex van Proto-Noordoost-Soedaans *anggur 'olifant'. De afgebeelde olifanten in Musawwat es-Sufra verwijzen daarmee wellicht niet naar de betreffende dieren, maar naar de plaatsnaam die mogelijk zo iets betekende als 'waar olifanten zijn/leven'.

Burgeroorlog

Met deze door Rilly ijzersterk beargumenteerde vaststelling is het Meroïtisch nog niet ontcijferd, maar is wel een belangrijke stap gezet. Nu we weten

Afb. 7: De Leeuwentempel in Al-Musawwarat es-Sufra (Bron: Baud e.a. 2010: 78).

Afb. 8: Olifantensculptuur in het tempelcomplex van Al-Musawwarat es-Sufra (Bron: Baud e.a. 2010: 80).

Afb. 9: Twee olifanten met gebonden krijgsgevangenen op de westelijke buitenmuur van de tempel van Al-Musawwarat es-Sufra (Bron: Baud e.a. 2010: 81).

hoe de taal in haar taalkundige context past, is de richting voor verder onderzoek bepaald en kan een boel dor hout uit oudere hypothesen worden verwijderd. Bovendien heeft Rilly niet alleen het Meroïtisch thuis geweest, maar ook een belangrijke bijdrage geleverd aan de bredere taalkundige studie van het Nilo-Saharaans in het algemeen en van de Noordoost-Soedaanse talen in het bijzonder. Daarmee opende hij niet alleen de weg naar meer inzicht in de cultuur van het antieke Meroë én nieuwe wegen in de studie van het Oudnubisch, maar levert hij ook een belangrijke bijdrage aan de bestudering van de hedendaagse talen die tot deze taalfamilie behoren. Dat zijn talen die voor een deel — met hun sprekers, en dat is allicht ernstiger — zwaar worden bedreigd door een bloedige burgeroorlog, door het steeds verder oprukken van de Sahara en door de aanleg van de Merowedam in de Nijl die een groot deel van hun leefgebied onder water zet.

Literatuur

- BAUD, M., A. Sackho-Autissier & S. Labbé-Toutée (ed.) 2010. *Méroé. Un empire sur le Nil*. Parijs.
- RILLY, C. 2007. *La langue du royaume de Méroé. Un panorama de la plus ancienne culture écrite d'Afrique subsaharienne*. Parijs.
- RILLY, C. 2010. *Le méroïtique et sa famille linguistique*. Leuven & Parijs.

Publicaties van „Ex Oriente Lux”, te bestellen bij het genootschap of in de boekhandel. Prijzen zijn exclusief portokosten.

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
Ex Oriente Lux”

23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) €20,50 (leden €13,50)
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) €31,75 (leden €20,50)
De Egyptische lijkstijl was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstijlen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtegoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenissysteem.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) €11,50 (leden €6,75)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) €29,50 (leden €20,50)
Een studie naar aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) €29,50 (leden €20,50)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Willem de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.
30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) €32,00 (leden €20,50)
In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.

31. JAN WILLEM DRIJVERS, JAN DE HOND, HELEEN SANCISI-WEERDENBURG (eds.), „Ik hadde de nieuwsgierigheid”. De reizen door het Nabije Oosten van Cornelis de Bruijn (ca. 1652-1727) (1997, 201 p., 54 ill.) €22,50 (leden €14,75)

In deze bundel met 12 artikelen worden De Bruijn's reizen door het Nabije Oosten behandeld. In afzonderlijke artikelen wordt ingegaan op zijn bezoeken aan Turkije, Egypte, Palestina, Persepolis en zijn geplande, maar nooit gerealiseerde bezoek aan Palmyra. Voorts wordt een biografie gegeven van De Bruijn, wordt ingegaan op de verschillende Nederlandse, Franse en Engelse edities van zijn reisverslagen, en zijn een drietal artikelen opgenomen over het 'Nachleben' van het werk van De Bruijn. In de verschillende artikelen wordt aandacht gegeven aan zijn werkwijze ter plekke alsook bij de vervaardiging van de reisverslagen; ook zijn bronnen en de wijze waarop hij deze heeft gebruikt komen aan de orde. De tekst is voorzien van een groot aantal citaten uit De Bruijn's reisverslagen. Een appendix biedt een chronologisch overzicht van zijn reizen. Rijk geïllustreerd met foto's en originele tekeningen van De Bruijn.

33. R.J. DEMARÉE en K.R. VEENHOF (eds.), *Zij Schreven Geschiedenis Historische Documenten uit het Oude Nabije Oosten*. (X + 480 p., 30 illustraties en 8 kaarten) €27,- (leden €20,-)

43 bijdragen gewijd aan historisch gezien belangrijke tekst(groep)en, uit de schriftelijke nalatenschap van het gehele Oude Nabije Oosten, uit de periode tussen 2500 en 100 v. Chr. Geannoteerde vertalingen van officiële inscripties, brieven, oorkonden, autobiografieën, epen, legenden, historiografische teksten, astronomische dagboeken en profetische teksten. Alle vertalingen gaan vergezeld van een inhoudelijk commentaar en een literaturopgave.

34. J.H. INSINGER, *In het Land der Nijlcataracten*; Bewerking en toelichting: Dr. Maarten J. Raven (VIII + 195 p., 53 ill., 2 kaarten en registers) €32,- (leden €24,50)

Jan Herman Insinger (1854-1918) woonde en werkte bijna veertig jaar in Egypte. Relatief onbekend gebleven, verdient hij toch grotere bekendheid. Als fervent reiziger, fotograaf en kunsthandelaar kende hij Egypte als geen ander. Eén van zijn reisverslagen is bewaard gebleven: het journaal van een reis door het Sudanese deel van Nubië in 1883. Slechts vergezeld door enkele inheemse gidsen en kameeldrijvers maakte Insinger deze reis alleen. Zijn ooggetuigenverslag bevat naast boeiende informatie over land en volk, geologie en waterstaat, flora en fauna, ook aantekeningen over de geheimzinnige monumenten van de diverse Nubische culturen.

35. R. VAN WALSEM, *Iconography of Old Kingdom Elite Tombs. Analysis & Interpretation, Theoretical and Methodological Aspects*. (XI, 130 pp., 17 ill.) € 25,00 (leden €19,50)

De zeer rijke en gevarieerde decoratiethematiek in de elitegraven van het Memphitisch gebied ten tijde van het Oude Rijk in Egypte beslaat terecht een prominente plaats in vele boeken over (materiële cultuur en kunst in) het Oude Egypte. De interpretatie van de iconografische boodschap(pen) hiervan door de egyptologie blijkt echter veel problematischer dan op het eerste gezicht vermoed zou worden. Na een inleidend hoofdstuk over materiële cultuur en kunst worden de complexiteit, de wetenschapsfilosofische aspecten rond de benodigde analytische methode en theorie en het pluralistische fundament die inherent zijn aan een wetenschappelijk verantwoorde interpretatie van deze cultuuruitingen systematisch behandeld.

- SEOL 4 Handel in het Oude Nabije Oosten. (128 pag.) € 23,00 (leden € 14,00)

Handel kan worden gedefinieerd als het uitruilen van goederen of diensten tussen twee partijen, met het doel een gemis weg te nemen of te voldoen aan een behoefte. Omdat handel ingrijpt in zoveel aspecten van de maatschappij, en we de maatschappijen willen doorgronden, is het noodzakelijk ons ook een beeld te vormen van hoe handelfunctioneerde in het Oude Nabije Oosten. Dit deel SEOL bevat vijf bijdragen waarin specialisten op de verschillende vakgebieden inzicht verschaffen over het reilen en zeilen van de handel als belangrijk aspect van de economie in het Nabije Oosten, Egypte, het Hettitische Rijk en oud Israel/Palestina en Transjordanie.